

Σχολή Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
ΔΠΜΣ Αρχιτεκτονική Σχεδιασμός του Χώρου
Κατεύθυνση Β: Πολεοδομία - Χωροταξία

ΜΕΤΑΛΛΑΓΕΣ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΟΛΗ ΣΤΟΝ 20^ο ΑΙΩΝΑ
(Ντ. Βαΐου, Μ. Μαντουβάλου, Μ. Μαυρίδου)

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ: από τις “ιδεατές” πόλεις στην «πρότυπη» βιομηχανική κοινότητα

Λορένα Τσελεμέγκου
Μάρτιος 2015

**ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ: από τις “ιδεατές” πόλεις στην «πρότυπη»
βιομηχανική κοινότητα**

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

---

1. Εισαγωγή	7
2. Πρώιμος 19ος αιώνας	9
3. Ιδανική πόλη = Ιδανική κοινωνία	13
4. Υστερος 19ος αιώνας _ «Πρότυποι βιομηχανικοί οικισμοί	22
6. Βιβλιογραφία	28

1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αφορμή της παρούσας εργασίας αποτέλεσε η πρόσφατη επίσκεψή μου στο βιομηχανικό οικισμό «Άσπρα Σπίτια» του Νομού Βοιωτίας, που ανήκει στην εταιρία Αλουμίνιον της Ελλάδος. Τα Άσπρα Σπίτια συνιστούν ένα από τα ελάχιστα εναπομείναντα παραδείγματα εταιρικού βιομηχανικού οικισμού που παραμένουν ενεργά στο «δυτικό» κόσμο του 21^{ου} αιώνα. Ο συγκεκριμένος οικισμός σχεδιάστηκε από το Γραφείο Δοξιάδη και κατασκευάστηκε στα μέσα του 20^{ου} αι. (1965), πολύ αργότερα από αντίστοιχους οικισμούς στην Ευρώπη, στην Ελλάδα και στον υπόλοιπο κόσμο, σε μια χρονική περίοδο που οι ιδέες του μοντέρνου κινήματος για το χώρο και την πόλη είχαν ήδη αρχίσει να εφαρμόζονται στις υπάρχουσες αλλά και στις *Νέες Πόλεις* της μεταπολεμικής περιόδου.

Ο προγραμματισμός και η κατασκευή οικισμών για τη διαμονή βιομηχανικών εργατών, είναι ένα ζήτημα συνυφασμένο με τη βιομηχανική επανάσταση και μάλιστα με τα πρώιμα της χρόνια, ενώ κορυφώνεται στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, ο οποίος αποτελεί και το χρυσό αιώνα των εργατικών οικισμών (Πετρίδου, 2012). Η ιδιαιτερότητα αυτού του αστικού μορφώματος, που είναι ευρέως γνωστό και ως *Company Town*, έγκειται στο γεγονός ότι υλοποιείται από πόρους ιδιωτικού κεφαλαίου - αυτό του εργοδότη/βιομήχανου. Πρόκειται για μια αυστηρά μονολειτουργική πόλη, προσάρτημα των εργοστασίων της, η ζωή των κατοίκων της οποίας είναι απόλυτα «χωνευμένη» σ' αυτά, τελούσα υπό καθεστώς ολικής εξάρτησης (Μπελαβίλας, 2012). Στο βιβλίο του *Για το ζήτημα της κατοικίας*, ο Ένγκελς ασκεί έντονη κριτική στις προτάσεις και τις εφαρμογές για κατοικίες και χωριά που έχτιζαν εργοδότες-βιομήχανοι και εργολάβοι στη βιομηχανική Ευρώπη. Χαρακτηριστικά αναφέρει (σελ. 60, 61):

«Το κίνητρο των εργοδοτών να φτιάξουν κατοικίες για τους εργάτες τους ήταν το γεγονός ότι οι εργάτες αλλιώς ήταν συχνά αναγκασμένοι να κάνουν ένα μακρινό δρόμο από τον πλησιέστερο οικισμό ίσαμε το εργοστάσιο και έφταναν εκεί εξαντλημένοι, έτσι που δεν μπορούσαν να έχουν ικανοποιητική απόδοση στη δουλειά τους [...] για μια εργοστασιακή παραγωγή στην ύπαιθρο οι δαπάνες για εργατικές κατοικίες αποτελούν ένα αναγκαίο μέρος του συνολικού ποσού του κεφαλαίου που διατίθεται για εγκαταστάσεις με πολύ καλή, άμεση και έμμεση επικερδή απόδοση [...] οι άγγλοι εργοστασιάρχες, ιδιοκτήτες των ανθρακωρυχείων και μεταλλείων είχαν μάθει στην πράξη τι πίεση μπορούν να ασκήσουν πάνω σε απεργούς εργάτες, όταν είναι συνάμα και οι σπιτονοικοκυραίοι αυτών των εργατών»

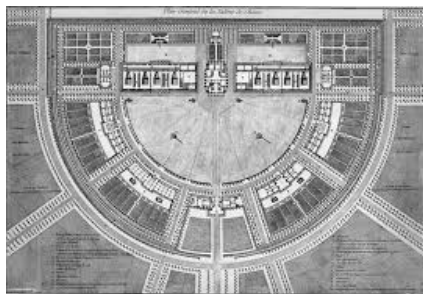
Από τα πρώτα παραδείγματα οργανωμένης κατοικίας δίπλα στον χώρο παραγωγής θα πρέπει να αναφέρουμε την εγκατάσταση «*Salines de Chaux*» (1775-1778) στην περιοχή *Arg-et-Senans* της Γαλλίας, έργο του *Cl. N. Ledoux*, τμήμα της περίφημης *Ιδεατής πόλης* (Πετρίδου, 2012). Σύμφωνα με την *Margaret Crawford* (1996: 15) στις ΗΠΑ κατασκευάστηκαν πάνω από 2500 *Company Towns*, στις οποίες εκτιμάται ότι, το 1930, κατοικούσαν περίπου δύο εκατομμύρια άνθρωποι. Στην Ελλάδα, εκτός από τα Άσπρα Σπίτια, οι εταιρικοί βιομηχανικοί οικισμοί που εντοπίζονται είναι λίγοι, εκ των οποίων, οι πιο γνωστοί είναι της μεταλλουργικής εταιρίας του Λαυρίου («Σπανιόλικα» και «Κυπριανού», 1870), της τσιμεντοβιομηχανίας Τιτάν στην Ελευσίνα (1902) και της βιομηχανίας

λιπασμάτων στη Δραπετσώνα («Οικήματα» και «Γαλλικά», 1910 και 1924 αντίστοιχα) ¹.

Αναγνωρίζεται, βεβαίως, πως από το *Salines de Chaux* του Ledoux μέχρι τα *Άσπρα Σπίτια* του Δοξιάδη, μεσολαμβάνουν σχεδόν δύο αιώνες και σε καμία περίπτωση δεν επιθυμούμε να εξισώσουμε αυτά τα παραδείγματα. Τα χαρακτηριστικά των εργατικών οικισμών διαμορφώνονται διαφορετικά μέσα στο χρόνο και αλλάζει ο τρόπος προσέγγισής τους τόσο μέσα από το σχεδιασμό των χωρικών ποιοτήτων όσο και μέσα από το ιδεολογικό υπόβαθρο που υποστηρίζει την αστική και κοινωνική δομή τους.

Θα μπορούσαμε σχηματικά να πούμε πως διακρίνονται δύο χρονικές περίοδοι στην ιστορία των εργατικών οικισμών², αυτή του πρώιμου 19^{ου} αιώνα μέχρι περίπου το 1850, και του ύστερου 19^{ου} μέχρι τις αρχές του 20^{ου}, που η κατασκευή των *Company Towns* αρχίζει να εκλείπει, και στη θέση τους εμφανίζονται αργότερα η μαζική κατασκευή “κοινωνικών κατοικιών” (μεταπολεμικά). Τα ιστορικά γεγονότα και το πλέγμα των ιδεών που αναδύονται τις πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα, ειδικά στην Αγγλία και στη Γαλλία, συμβάλλουν καταλυτικά στο μετασχηματισμό των εργατικών οικισμών και της βιομηχανικής πόλης γενικότερα. Η σταδιακή εφαρμογή συγκροτημένου σχεδιασμού σε παλιές ή νέες βιομηχανικές πόλεις στον ώριμο 19^ο αιώνα συνοδεύεται από την επικράτηση «πρότυπων» βιομηχανικών οικισμών, την εδραίωση της πολεοδομικής νομοθεσίας και πρακτικής και κατ’ επέκταση τις μεταβολές στη δομή της σύγχρονης πόλης.

Στόχος της έρευνας αποτελεί η αναζήτηση των κοινών συνισταμένων που συνέβαλλαν τελικά στη διαμόρφωση και «επικράτηση» των «πρότυπων» βιομηχανικών οικισμών. Η κατασκευή των εν λόγω οικισμών συνδέεται άμεσα και με τις ουτοπικές ιδέες για τη δημιουργία της ιδανικής πόλης και κοινωνίας, που αναδύθηκαν στις αρχές του 19ου αιώνα. Στο πρώτο μέρος της εργασίας παρουσιάζονται οι κυριότερες κοινωνικοπολιτικές μεταβολές αλλά και οι ιδέες και οι αντιλήψεις που συνδέονται με τη μορφή και τα γνωρίσματα που οι πρώτοι βιομηχανικοί οικισμοί εμφανίζουν. Στη συνέχεια, εξετάζονται οι ουτοπικές προτάσεις που αφορούν στην οικοδόμηση της «ιδανικής» πόλης/κοινωνίας και διερευνάται η σχέση τους με την εμφάνιση και τα χαρακτηριστικά των «πρότυπων» βιομηχανικών οικισμών. Τέλος, γίνεται μια σύντομη αναφορά στην κοινωνική πραγματικότητα και την ιδιαιτερότητα της καθημερινής ζωής που η σχέση «εργάζομαι άρα κατοικώ»³ παράγει, αναπαράγει, δημιουργεί.

1. το *Salines de Chaux* του Ledoux

¹ Επιπλέον εταιρικοί οικισμοί που εντοπίζονται στην Ελλάδα είναι: της Μεταλλουργικής Εταιρείας Λάρκο, στη Λάρυμνα Βοιωτίας (1968), του υδροκίνητου νηματουργείου Βέρμιον στη Βέροια (1902) και του εργοστασίου κατεργασίας καπνού Δημ Ζαχαριάδη στην Καβάλα (1924)

² Να σημειωθεί εδώ πως οι παραπάνω χρονικές περίοδοι, ούτε αυστηρές ούτε διακριτές είναι και φυσικά παρουσιάζουν αποκλίσεις που εξαρτώνται άμεσα από τις οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις σε τοπικό/εθνικό επίπεδο.

³ από τον ομόνυμο τίτλο της ημερίδας που πραγματοποιήθηκε στο Πανεπιστήμιο Πατρών το 2012

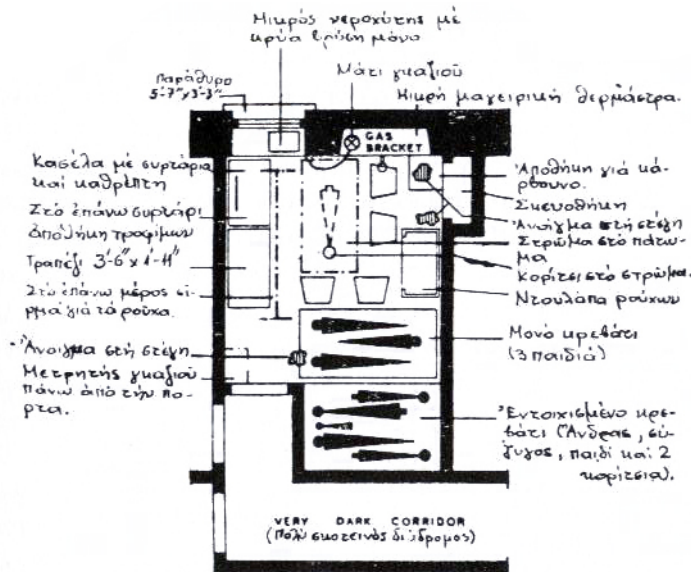
2 ΠΡΩΙΜΟΣ 19^{ΟΣ} ΑΙΩΝΑΣ

Οι τεχνικές πρόοδοι που αναπτύσσονται σε ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα στα τέλη του 18^{ου} αιώνα στην Ευρώπη⁴ (1760-1790), οδηγούν στη σταδιακή εκβιομηχάνιση της παραγωγής και τη συγκέντρωσή της σε νέες βιομηχανικές μονάδες στα αστικά κέντρα και στην ύπαιθρο. Οι ραγδαίες εξελίξεις και οι μετασχηματισμοί που λαμβάνουν χώρα σε όλους τους τομείς την περίοδο αυτή, παίζουν καθοριστικό ρόλο στις ανακατατάξεις που υφίσταται ο αστικός και ο γεωγραφικός χώρος, μεταβάλλοντας οριστικά το κτισμένο περιβάλλον και τις υπάρχουσες κοινωνικές και πολιτικοοικονομικές δομές. Αρχικά, η μετατροπή των κοινοτικών εδαφών, γύρω από τα αγγλικά χωριά, σε ιδιωτικά αγροκτήματα έκανε δυνατή την ιδιωτική εκμετάλλευση του εδάφους, μετατρέποντας τους μικροϊδιοκτήτες σε απλούς ενοικιαστές ή μεροκαματιάρηδες, αφήνοντάς τους ως μοναδική επιλογή την εργασία στη βιομηχανία (κυρίως στην υφαντουργία) η οποία, μέχρι τότε, ήταν πολύ καλά οργανωμένη στην ύπαιθρο (Μπενέβολο, 1974: 168). Οι νέες δυνατότητες που προσφέρει τόσο η μαζική παραγωγή προϊόντων όσο και η ανάπτυξη των δικτύων και των μεταφορών - σιδηρόδρομος ατμόπλοια, λιμάνια - οδηγούν στην αύξηση της εμπορικής δραστηριότητας και εντείνουν την επεκτατική τάση του κεφαλαίου. Οι βιομηχανίες αρχίζουν να πυκνώνουν πρώτα κοντά στα αστικά κέντρα και κατά μήκος των υδάτινων δρόμων και στη συνέχεια γύρω από πηγές εκμετάλλευσης ορυκτού/φυσικού πλούτου (πχ ανθρακωρυχεία), μεταμορφώνοντας ριζικά τις υπαίθριες ζώνες. Η εξέλιξη των παραπάνω τροφοδοτείται και από την αυξητική τάση πληθυσμού που παρατηρείται μετά το 1750 η οποία φτάνει στο ζηνίθ της κατά το 19^ο αιώνα⁵. Η αγροτική έξοδος και η απότομη αστικοποίηση, δημιουργεί, ανάμεσα σε πολλά άλλα, το πρόβλημα της στέγασης των μαζών - το λεγόμενο *ζήτημα της κατοικίας*.

Καταλυτικός παράγοντας στις αλλαγές που συμβαίνουν με το πέρασμα από το φεουδαρχικό στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής αποτελεί η πολιτική και οικονομική σκέψη της εποχής που ενισχύει την «αχαλίνωτη» ιδιωτική πρωτοβουλία. Η γέννηση της «φιλελεύθερης πόλης», με την άνευ ορίων και όρων επέκτασή της, που προκάλεσε τεράστιες κοινωνικές αντιθέσεις, καθορίζεται από την απόλυτη ελευθερία των νόμων της αγοράς, την επικράτηση του «laissez faire». *Το μεγάλο πλήθος των θεωριών της εποχής χαρακτηρίζεται από την αντίθεσή τους στους περιορισμούς και τους θεσμούς που εμπόδιζαν την ελεύθερη επέκταση των νέων επιχειρήσεων* (Μπενέβολο, 1974: 177). Οι μηχανισμοί που μεσολαβούν ανάμεσα στο κράτος και στον ιδιώτη εξαφανίζονται και οτιδήποτε σχετίζεται με τις οικονομικές δραστηριότητες, από την κατασκευή εργατικών κατοικιών ή τη διαμόρφωση του αστικού και υπαίθριου τοπίου μέχρι την κατασκευή-

⁴ Ενδεικτικά αναφέρουμε: Το 1784 εμφανίζεται η πρώτη υφαντουργική μηχανή. Την περίοδο 1785 - 1790 που η υδραυλική ενέργεια αντικαθίσταται από την **ατμομηχανή του Βατ**, γεγονός που επιτρέπει τη συγκέντρωση της υφαντουργικής βιομηχανίας σε εργοστάσια και σταδιακή κατάργηση των διάσπαρτων εργαστηρίων, ενώ παράλληλα φέρνει επανάσταση στην τεχνική εξόρυξης άνθρακα μετατρέποντας τα ορυχεία σε μοντέρνα εργοστάσια. Στο τελευταίο συμβάλλει και η νέα μέθοδος επεξεργασίας των σιδηρομεταλλευμάτων από άνθρακα (ανακάλυψη Χ. Κορτ το 1789).

⁵ Βασικός λόγος ήταν η μείωση της θνησιμότητας σε σύγκριση με τη γεννητικότητα του πληθυσμού. Στα 1800, καμία πόλη στην Ευρώπη δεν είχε πληθυσμό πάνω από ένα εκατομμύριο (το Λονδίνο είχε πληθυσμό 950,000 κατοίκων). Στα μέσα του αιώνα το Παρίσι είχε ξεπεράσει αυτόν τον αριθμό ενώ το Λονδίνο είχε πλησιάσει τα 2 εκατομμύρια (Καρύδης, 2008). Από 700 εκατομμύρια το 1750, ο πληθυσμός της γης περνά τα 900 εκ. το 1800, και το ένα δισεκατομμύριο πριν το 1850.

2. Κάτοψη εργατικής κατοικίας στη Γλασκώβη. Αποτυπώθηκε στο 1948 (Journal of R.I.B.A)

επέκταση των οδικών και σιδηροδρομικών δικτύων, ελέγχεται καθαρά και μόνο από τους νόμους της αγοράς. Ο ρόλος και οι έλεγχοι του κράτους αποδυναμώνονται ακριβώς τη στιγμή που οι μεταβολές που υπόκειντο οι πόλεις και ο γεωγραφικός χώρος απαιτούν άμεση δημόσια παρέμβαση.

Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι το απελπιστικό και αβίωτο περιβάλλον που περιγράφει η διάνοηση της εποχής, ανάμεσα τους και ο Φρ. Ένγκελς στο βιβλίο του *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία*, στο οποίο αναφέρει για μια συνοικία του Μάντσεστερ, γνωστή, τότε, ως «μικρή Ιρλανδία» (σελ. 79):

«[...] στις 200 μικρές κατοικίες κατοικούν περίπου 4000 άτομα, όλοι Ιρλανδοί. Οι δρόμοι είναι ανώμαλοι, χωρίς πλακόστρωση και χωρίς υπονόμους. Παντού υπάρχουν τεράστιες ποσότητες από σκουπίδια, απορρίμματα και από λάσπη που βρομάει ανάμεσα στους στάσιμους βόρβορους [...] Ο πληθυσμός που ζει σ' αυτές τις ερειπωμένες αγροικίες, πίσω απ' τα σπασμένα παράθυρα που τους έχουν κολλήσει λαδόχαρτα, και πίσω απ' αυτές τις όλο ρήγματα πόρτες με τα σαπισμένα στηρίγματα, σ' αυτά τα υγρά και σκοτεινά υπόγεια, ανάμεσα σ' αυτή τη βρωμιά και τη χωρίς όρια δυσωδία, σ' αυτήν την ατμόσφαιρα που φαίνεται σαν να 'ναι σκόπιμα περιορισμένη, αυτός ο πληθυσμός πρέπει πραγματικά να βρίσκεται στο χαμηλότερο σκαλοπάτι της ανθρωπότητας. [...] σε καθένα από αυτά τα μικρά σπίτια, που έχει το πολύ δύο δωμάτια και μιαν αποθήκη και καμία φορά και κανένα υπόγειο κατοικούν 20 πρόσωπα, σ' ολόκληρη τη συνοικία δεν υπάρχει παρά ένα αποχωρητήριο για 120 άτομα περίπου - απρόσιτο ασφαλώς στις περισσότερες περιπτώσεις»

Από την παραπάνω περιγραφή, εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς, πως οι πρώτες εργατικές κατοικίες εξαπλώνονται με τη μορφή παραγκουπόλεων (slums) στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ευρώπης. Ακόμα και οι βιομηχανικοί οικισμοί που εγκαθίσταντο στην ύπαιθρο, χτίζονται αυτή την περίοδο, με ελάχιστες εξαιρέσεις, χωρίς καμία υποδομή και κανένα σεβασμό προς τον άνθρωπο, ο οποίος στοιβάζεται κυριολεκτικά (εικ. 2), μαζί με την οικογένειά του ή άλλους εργάτες, σε πρόχειρες κατασκευές απειροελάχιστων

διαστάσεων. Η επικράτηση της φιλελεύθερης οικονομικής πολιτικής, σε συνάρτηση με την τεράστια προσφορά εργασίας που υπήρχε, είχε σαν αποτέλεσμα τόσο η ποιότητα των κατοικιών όσο και το ύψος των μισθών ή τα ωράρια εργασίας (πάνω από 14 ώρες τη μέρα) να ξεπερνούν κάθε όριο αντοχής των οικογενειών. Τα ενοίκια των «κατοικιών» παρακρατούνταν συνήθως από τους μισθούς των εργατών, που και αυτοί με τη σειρά τους, διαμορφώνονταν με βάση το ελάχιστο όριο επιβίωσης, στερώντας τους τη δυνατότητα να βελτιώσουν με οποιοδήποτε τρόπο τη ζωή τους⁶.

Οι ακραίες κοινωνικές ανισότητες, η φτώχεια και η εξαθλίωση των «μαζών» συνοδεύονται από έντονες κοινωνικοπολιτικές αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις, σε μια περίοδο που παράλληλα λαμβάνουν χώρα και πολεμικές συρράξεις. Οι εργατικές συνοικίες/οικισμοί μετατρέπονται βαθμιαία σε πεδίο όσμωσης και συνδικαλισμού της εργατικής τάξης, η οποία, με αφορμή τη διεκδίκηση καλύτερων συνθηκών διαβίωσης, προβαίνει σε διαμαρτυρίες και εξεγέρσεις⁷ που επεκτείνονται στη εξασφάλιση των πολιτικών και κοινωνικών τους δικαιωμάτων. Μάλλον είναι περιττό να αναφέρουμε πως η κινητοποίηση των λαϊκών στρωμάτων και η εδραίωση του εργατικού κινήματος ενισχύεται και από τη διάδοση της κομμουνιστικής και σοσιαλιστικής σκέψης της εποχής⁸.

Αφενός οι οξύτερες κοινωνικές αναταραχές και η καταδίκη των εξευτελιστικών συνθηκών διαβίωσης από συγγραφείς, πολιτικά πρόσωπα και επιστήμονες της εποχής⁹, και αφετέρου η διάδοση διάφορων ασθενειών (φυματίωση κ.α.) με αποκορύφωμα τις συνεχόμενες επιδημίες της χολέρας ανάμεσα στο 1830 και το 1860 με χιλιάδες νεκρούς σε όλη την Ευρώπη, έδωσαν την ώθηση στον, μέχρι τότε, απών κρατικό μηχανισμό να προβεί στα πρώτα μεταρρυθμιστικά μέτρα και στην εφαρμογή σειράς από νόμους¹⁰.

⁶ «Ένας ανθρακωρύχος των «μαύρων περιοχών» της Ουαλίας γύρω στα 1848, κερδίζει 2 φράγκα ημερησίως και για ένα δωμάτιο σε ερειπωμένο κτίριο πληρώνει τουλάχιστον 10 φράγκα το μήνα. Για να επιζήσουν οι εργάτες αυτοί, θα πρέπει να εργάζονται τουλάχιστον 12 με 14 ώρες την ημέρα, χωρίς ούτε μια μέρα ανάπαυλας την εβδομάδα» (Berstein & Milza, 1919 : 91)

⁷ Αναφέρουμε χαρακτηριστικά: τις εξεγέρσεις των λαϊκών στρωμάτων στο Μάντσεστερ το 1819 και το 1850 με δεκάδες νεκρούς, το κίνημα των «Χαρτιστών» στην Αγγλία (1838-1850), την παλινόρθωση των Βουρβόνων το 1830, την (ευρωπαϊκού μεγέθους) επανάσταση του 1848 και την Κομμούνα το 1871 στη Γαλλία.

⁸ Η αρχική αντίδραση της εργατικής τάξης απέναντι στη νέα πραγματικότητα ήταν σπασμωδική και ανοργάνωτη: στρέφεται μεν εναντίον της εργοδοσίας, αλλά περιορίζεται στο χτύπημα των μέσων παραγωγής (καταστροφή των μηχανών) και δεν προβάλλει ένα συγκροτημένο διεκδικητικό πλαίσιο. Η εκμηχάνιση, σε βάθος χρόνου, όντως δημιούργησε εργατικό πλεόνασμα και έριξε τα ημερομίσθια. Σημαντικότερη ωστόσο ήταν η απουσία ανεπτυγμένης ταξικής συνείδησης στους εργάτες, γεγονός που τους εμπόδιζε να εντοπίσουν την πηγή των προβλημάτων τους και να τα αντιμετωπίσουν οργανωμένα. Η ευρύτατα διαδεδομένη παιδική και γυναικεία εργασία (υφαντουργεία και δευτερογενής τομέας) λειτούργησε ανασχετικά ως προς αυτό, καθώς η διαφοροποίηση των αμοιβών παιδιών – γυναικών – ανδρών και ο έμφυλος διαχωρισμός των εργασιών συσκότιζαν την κοινή εργατική πραγματικότητα. (Γαγανάκης 1999, Παπαθανασίου 2008)

⁹ Η κατάσταση της εργατικής τάξης στη βιομηχανική πόλη αποτελεί αντικείμενο τόσο στο έργο των συγγραφέων, όπως ο Ντίκενς, η Γκάσκελλ, ο Κίνγκσλεϋ στην Αγγλία ή ο Μπλανκί στη Γαλλία, όσο και των επιστημόνων (γιατρών κ.α.) ή των πολιτικών υποκειμένων, όπως ο Εντμουντ Τσάντγουικ, επιθεωρητής της Επιτροπής για τους Φτωχούς το 1834 (Λαζαρίδης, 1974).

¹⁰ Το 1834 στη Μεγάλη Βρετανία συστήνεται η *Επιτροπή για τους Φτωχούς* και η *Οργάνωση Εποπτείας*, που είναι υπεύθυνη για τους νόμους που αφορούν στις συνθήκες υγιεινής των εργατικών κατοικιών/συνοικιών. Ωστόσο, δημόσιος έλεγχος για τις συνθήκες υγείας της εργατικής τάξης γίνεται, για πρώτη φορά, το 1848 με το *Public Health Act*. Το 1875 ψηφίζεται ο πρώτος νόμος για την προστασία της υγείας, ενώ το 1890 καθορίζονται οι προδιαγραφές που πρέπει να έχουν οι εργατικές κατοικίες με το νόμο *Housing of the working classes*. Στην Γαλλία, αντίστοιχες μεταρρυθμίσεις εμφανίζονται με κάποια καθυστέρηση.

Πρωταρχικός στόχος της κρατικής παρέμβασης ήταν η εξυγίανση του αστικού περιβάλλοντος για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που είχαν προκύψει στον τομέα της υγιεινής και της υγείας, η οποία όμως επεκτάθηκε σιγά-σιγά στο γενικό πεδίο της πολεοδομίας, μέσα από ένα πλαίσιο νομοθεσιών, περιορισμών και ρυθμίσεων που αφορούσαν στο χώρο, την πόλη και τελικά στον προγραμματισμό των χρήσεων της γης.

Το νέο πλαίσιο δρομολογεί διαφορετικού βαθμού και κλίμακας πρωτοβουλίες¹¹, με θετικές ή/και αρνητικές επιπτώσεις στη βιομηχανική πόλη, η περιγραφή των οποίων ξεφεύγει από το πλαίσιο της παρούσης εργασίας. Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί πως οι μεταρρυθμίσεις που προωθούνται δεν είναι κενού ιδεολογικού ή πολιτικού περιεχομένου, αντιθέτως, καθρεφτίζουν την τεράστια σημασία της πολεοδομίας στη διατήρηση των κυρίαρχων θεσμών και της πολιτικής σταθερότητας¹². Όπως σημειώνει και ο Μπενέβολο (1974: 305) «*οι πολεοδομικές μεταβολές στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις μετά το 1850, θα πρέπει να εκτιμηθούν μέσα σ' αυτό ακριβώς το πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο*¹³ [...] η ιδέα ενός ενιαίου σχεδίου για την πόλη συνεπάγεται στην ύπαρξη ενός ιδανικού μοντέλου, που να ξεχωρίζει από την κατάσταση που επικρατεί και ν' αντιτίθεται σε αυτήν. Την εποχή αυτή, ξαναρχίζουν να ονειρεύονται μια γεωμετρική εικόνα της πόλης τόσο ομοιόμορφη και κανονική όσο ανομοιόμορφα και ακανόνιστα ήταν τα πολεοδομικά συγκροτήματα που υπήρχαν».

Η αναζήτηση εναλλακτικής λύσης στα τεράστια κοινωνικά προβλήματα που «γέννησε» η βιομηχανική πόλη εμφανίζεται και μέσα από τα ιδανικά μοντέλα πόλεων και κοινωνικής οργάνωσης, που διαμορφώνονται κυρίως μέσα από δυο διαφορετικές σχολές σκέψης, αυτής των «ουτοπιστών σοσιαλιστών» και των «άλλων», τους οποίους θα χαρακτηρίσω λίγο αυθαίρετα ως φιλελεύθερους-φιλόανθρωπους. Παρόλο που οι προτάσεις και των δυο σχολών κυριαρχούνται από ένα αυστηρά προσδιορισμένο σχήμα ανάμεσα στον τύπο της συγκρότησης του χώρου και τα χαρακτηριστικά της κοινωνικής οργάνωσης, και, παρουσιάζονται σε ιδανικές, εκ-του-μηδενός, σχεδιασμένες πόλεις, πέρα και έξω από τις υπάρχουσες, ο τρόπος που προσεγγίσουν την επιθυμητή κοινωνική αλλαγή είναι διαμετρικά αντίθετες.

¹¹ Στην Αγγλία μετά το 1844, εμφανίζονται αρκετές πρωτοβουλίες που ενδιαφέρονται για την κατασκευή νέων υγιεινών κατοικιών και περιβάλλοντα χώρου για τα εργατικά στρώματα. Πρωτοπόρος σε αυτές τις δραστηριότητες υπήρξε η Οκτάβια Χιλ. Παράλληλα ιδρύθηκαν διάφορες μη κερδοσκοπικές εταιρίες και συνεταιρισμοί, οι οποίες έγιναν γνωστές ως «φιλοανθρωπία 5%» και αναλάμβαναν την κατασκευή πρότυπων εργατικών κατοικιών, που παρέχονταν με χαμηλά ενοίκια στα εργατικά στρώματα και αποτελούσαν μια εναλλακτική λύση κατοικίας. Μέχρι το 1895 οι επιχειρήσεις αυτές είχαν παραδώσει πάνω από 17.000 κατοικίες (Καυκούλα, 2007) Στη Γαλλία, από την άλλη, χτίζεται, μετά το 1852, με χρηματοδότηση του αυτοκράτορα, η κατασκευή λαϊκών κατοικιών που βραβεύεται στη διεθνή έκθεση του 1867 ως ένα από τα καλύτερα βιομηχανικά συγκροτήματα «**όπου κυριαρχούσαν σε υπέρτατο βαθμό η κοινωνική αρμονία και η καλοπέραση των εργατών**»

¹² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αναφορά της *Επιτροπής για την Υγεία των Πόλεων* του Μπράντφορντ της Αγγλίας, το 1846, όπου εκφράζεται η βαθιά λύπη της για την έλλειψη δημόσιων πάρκων επειδή «**αν οι κατώτερες τάξεις δεν έχουν χώρους όπου να μπορούν να ασχολούνται με τα σπορ, και ν' απασχολούν έτσι το πνεύμα τους, αυτό ακριβώς τις οδηγεί στο Χαρτισμό**» (Μπενέβολο, 1974: 300)

¹³ Ας θυμηθούμε εδώ κάποιες τις πολεοδομικές επεμβάσεις που ακολούθησαν μετά το 1848 στις ευρωπαϊκές πόλεις: Τα μεγάλα έργα του Βαρόνου Οσμάν στο Παρίσι (1853-69) και του Άνσπαχ στις Βρυξέλλες (1867 -71), η δημιουργία του Ring (Ρίνγκεστρασε) στη Βιέννη (1857), η επέκταση του Cerda στη Βαρκελώνη (1859), τα έργα του Μετρό και σύστημα συλλογής αποβλήτων στην Αγγλία (1863).

3 ΙΔΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ <=> ΙΔΑΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

«Ουτοπιστές σοσιαλιστές»

Κύριοι εκπρόσωποι του ρεύματος των «ουτοπιστών σοσιαλιστών»¹⁴ είναι οι Γάλλοι Σαιν Σιμόν και Σαρλ Φουριέ και ο Άγγλος Ρόμπερτ Όουεν. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, μέσα από την παρουσίαση των προτάσεων των δυο τελευταίων, ο χώρος και η οργάνωσή του κατέχουν πολύ σημαντική θέση για την πρόκληση κοινωνικών ανακατατάξεων και αλλαγών. Η συμβολή τους, ωστόσο, δεν περιορίζεται σε αυτή τη σχέση, αλλά αφορά κυρίως στα προγράμματα οικονομικής και κοινωνικής αναδιοργάνωσης που προτείνουν, τα οποία αναδεικνύουν την κριτική τους στάση απέναντι στο βιομηχανικό καπιταλισμό και τις επιπτώσεις του στην ανθρώπινη εργασία, στον καταμερισμό της εργασίας ανάμεσα σε άντρες και γυναίκες αλλά και στην αντίθεση πόλης - υπαίθρου.

Robert Owen (1771-1858)

Ο Ρόμπερτ Όουεν, γόνος πολυμελούς οικογένειας, υπήρξε φιλομαθής και εργατικός από πολύ μικρός. Ξεκίνησε από βιομήχανος εργάτης και μέσα σε πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, σε ηλικία μόλις 19 ετών, γίνεται μέτοχος και διευθυντής της υφαντουργικής βιομηχανίας New Lanark, στην οποία εφαρμόζει τις πρώτες μεταρρυθμιστικές του ιδέες.

Ο Όουεν έχοντας αποκτήσει μια διπλή εμπειρία, αυτή του εργάτη και του βιομήχανου, εφαρμόζει στο Νιου Λάρνακ, μια σειρά μέτρων που αποσκοπούσαν στη βελτίωση της ζωής και την ανύψωση του υλικού, ηθικού και πνευματικού επιπέδου του πληθυσμού. Μείωσε τις ώρες εργασίας από 14 σε 10^{1/5}, αύξησε τα ημερομίσθια, απαγόρευσε την εργασία σε παιδιά κάτω των 10 ετών, επέβαλε κανόνες υγιεινής στο εργοστάσιο, βελτίωσε τις εργατικές κατοικίες, ίδρυσε ταμεία κοινωνικής πρόνοιας-περίθαλψης και συνεταιρισμό τροφίμων επιβάλλοντας φτηνές τιμές¹⁵. Το 1816, κατασκευάζει στον οικισμό του εργοστασίου ένα κτίριο, που ονομάζει «*Ιδρυμα διαμόρφωσης χαρακτήρα*», το οποίο αποτελεί, ουσιαστικά, έναν χώρο με εκπαιδευτικό κυρίως χαρακτήρα για τα παιδιά και τους ενήλικες / εργάτες του βιομηχανικού οικισμού¹⁶.

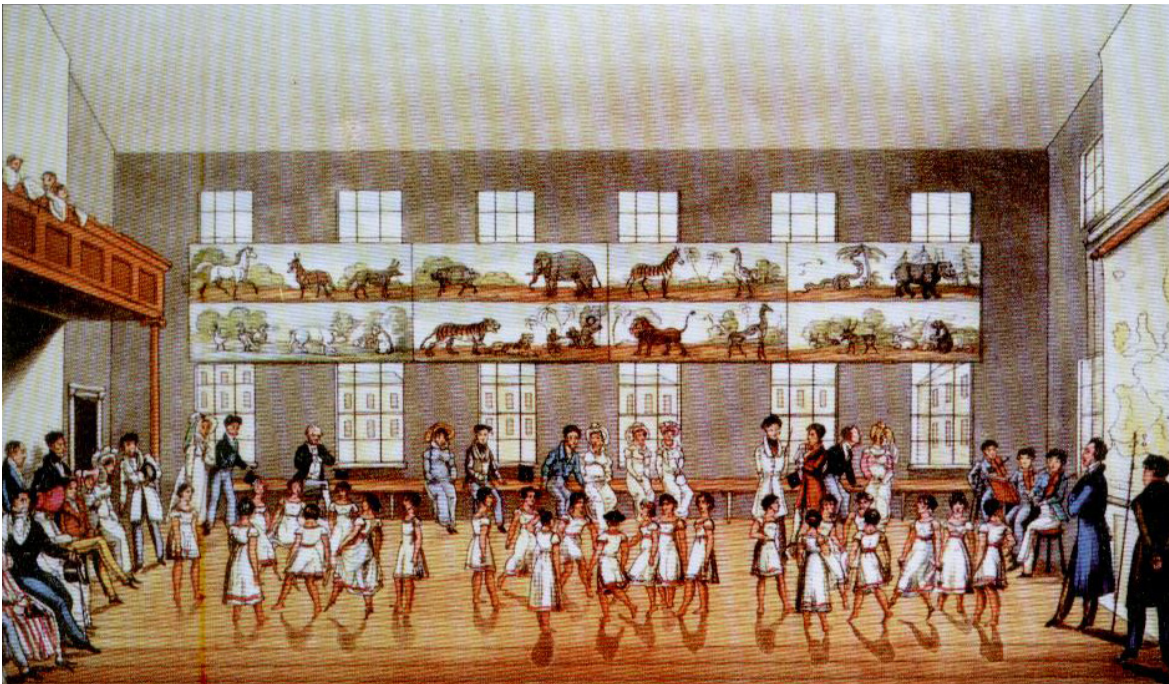
Εξέχουσα θέση στη σκέψη του Όουεν είχε ο χώρος (φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον). Πίστευε ότι το άμεσο περιβάλλον του ανθρώπου διαμορφώνει τον χαρακτήρα

¹⁴ Χαρακτηρισμός για τις θέσεις των Σαιν Σιμόν, Όουεν και Φουριέ, που πρώτη φορά εμφανίζεται στο βιβλίο του Φ. Ένγκελς Σοσιαλισμός, Ουτοπικός και Επιστημονικός, και έκτοτε υιοθετείται ως όρος από την επίσημη Αριστερά αλλά και ευρύτερα (Πατρίκιος, 2012)

¹⁵ Ο Ένγκελς αναφέρει για το Νιου Λάρνακ στο βιβλίο του *Ουτοπικός και Επιστημονικός Σοσιαλισμός* (1976: 62-67): «Ένας πληθυσμός που σιγά-σιγά έφτασε ως τις 2.500 ψυχές [...] μετατράπηκε σε τέλεια υποδειγματική αποικία, όπου ήταν άγνωστα το μεθύσι, η αστυνομία, η ποινική δικαιοσύνη, οι δίκες, η δημόσια πρόνοια και η ανάγκη της φιλανθρωπίας»

¹⁶ Το πρώτο το ίδρυμα δίδασκε θα λειτουργεί για μικρά παιδιά ως 10 ετών, τα οποία θα μαθαίνουν γραφή, ανάγνωση, τέχνες, χειροτεχνίες κα.. Το απόγευμα και το βράδυ ο χώρος θα προορίζεται για νέους και ενήλικες, που επιθυμούν να διευρύνουν τις γνώσεις τους, να εξελίξουν τα ταλέντα τους, να μάθουν κάποια τέχνη ή απλά να ξεκουραστούν. Δύο φορές την εβδομάδα, οι αίθουσες του κτιρίου προβλέπεται να φιλοξενούν μουσική και χορό (Μπενέβολο 1974)

3. Μαθήματα χορού στα παιδιά του Νιου Λάναρκ, σε χαρακτηριστικό του G. Hant 1825

του και άρα την κοινωνική του συνείδηση και θεωρούσε ότι κομβικό συστατικό για την κοινωνική μεταμόρφωση είναι η ανα(δια)μόρφωση του περιβάλλοντος στην υπηρεσία του ανθρώπου, σε συνάρτηση με την απαραίτητη, κατά τη θεωρία του αντιστροφή της χρήσης της μηχανής στην παραγωγική διαδικασία, δηλαδή την υποταγή της μηχανής στη δουλειά των εργατών (και όχι αντικατάστασή της από τη μηχανή) μέσα σ' ένα σύστημα παραγωγής που να επιτρέπει τη χωρίς όρια συνέχιση της τεχνικής προόδου (Βαΐου, Χατζημιχάλης, 2012).

Η ανάλυση του Όουεν ξεκινάει από την παραδοχή ότι η ανεργία και οι δυστυχίες της μεγάλης μερίδας του πληθυσμού δεν οφείλονται στην έλλειψη πλούτου αλλά στην νιση κατανομή του και στην κακή διαχείριση των παραγωγικών μέσων. Η ιδανική πόλη - κοινωνία που προτείνει, έχει σαν πρωταρχικό στόχο την εξομάλυνση του διαχωρισμού πόλης-υπαιθρου, μέσα από την αναδιοργάνωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων, την ισορροπία ανάμεσα στη βιομηχανική και αγροτική παραγωγή μέσω του «περιορισμού» (κατάλληλης χρήσης) της τεχνολογικής προόδου σε όφελος του ανθρώπου - εργαζόμενου. Οι προτάσεις του αναφέρονται στην ανάγκη ανάπτυξης εσωτερικής αγοράς (ώστε οι εργάτες να βοηθηθούν και να είναι καταναλωτές των προϊόντων που παράγουν, και όχι απλά εργαλεία της παραγωγής), στην κατάργηση της παιδικής εργασίας (κάτω των 10 ετών), στην εκπαίδευση ως απαραίτητο συστατικό της κοινότητας, στο ρόλο των γυναικών, στις σχέσεις ατόμου και κοινωνικού συνόλου και πολλά άλλα ζητήματα (Καρύδης, 2008). Με την ίδια σχολαστικότητα καταθέτει τον προϋπολογισμό και το κεφάλαιο που απαιτείται για την ίδρυση των κοινοτήτων που προτείνει¹⁷.

¹⁷ Φτάνει στο συμπέρασμα πως το συνολικό κόστος δεν θα ξεπερνούσε τις 80 λίρες / κεφάλι (στη βάση του πληθυσμού 1200 ατόμων) που με την υπόθεση δανεισμού 4% ετησίως κατέληγε 4λίρες κατ' άτομο το χρόνο. Σύμφωνα με τον Μπενέβολο, η ιδανική πόλη του Όουεν, αποτελεί το πρώτο ολοκληρωμένο πολεοδομικό σχέδιο, που έχει μελετηθεί σε όλες τους τις διαστάσεις, το πολιτικό-οικονομικό μέχρι τον πρόγραμμα χώρων και τον οικονομικό προϋπολογισμό.

Η παγκόσμια Αρμονία στην πρόταση του Όουεν¹⁸ θα έρθει μέσα από τη δημιουργία κοινοτήτων συνεταιριστικής βάσης 1000-1200 ατόμων περίπου με μέση πυκνότητα καλλιεργήσιμης γης 2-6 στρ./άτομο. Η έκταση της ιδεατής του πόλης «τεμαχίζεται» σε τετράγωνα και οι λειτουργίες της τοποθετούνται σε αυστηρά παραλληλόγραμμα κτίρια (εικ 4). Ο χώρος οργανώνεται γύρω από μια μεγάλη πλατεία, στο κέντρο της οποίας βρίσκονται τα σχολεία, η εκκλησία, η κουζίνα και η τραπεζαρία, η βιβλιοθήκη, οι αίθουσες συγκεντρώσεων και άλλες δημόσιες κεντρικές λειτουργίες. Τα κτήρια περιμετρικά της πλατείας, παραλαμβάνουν τα διαμερίσματα για τους ενήλικες, τους κοιτώνες για τα παιδιά άνω των τριών, τα καταστήματα, το νοσηλευτήριο και τους ξενώνες. Ανάμεσα στις κεντρικές και τις γύρω λειτουργίες βρίσκονται τα γήπεδα και οι χώροι άθλησης και αναψυχής. Οι δρόμοι και οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις βρίσκονται στο εξωτερικό του παραλληλογράμμου και *αρκετά μακρύτερα απ' αυτούς, σε απόσταση ικανή ώστε να μπορούν να κρύβονται από δέντρα, θα χτιστούν εργαστήρια και οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις.* Προϋπόθεση για να μπορεί το μοντέλο αυτό να παραλαμβάνει άλλοτε μεγαλύτερο και άλλοτε μικρότερο αριθμό κατοίκων, είναι να υπάρχει αφθονία χώρου, δηλαδή το παραλληλόγραμμο να είναι αρκετά μεγάλο, και οι κατοικίες να έχουν 2, 3 ή 4 ορόφους.

Η χωροθέτηση της κουζίνας/τραπεζαρίας στο κέντρο του οικισμού μαζί με τις δημόσιες κοινόχρηστες λειτουργίες καθώς και η πρότασή του για κοιτώνες παιδιών που θα μεγαλώνουν χωρίς τους γονείς, φανερώνει τον ριζοσπαστικό τρόπο που ο Όουεν οραματίζεται την ιδανική κοινωνία, η οποία δεν βασίζεται στην απομόνωση της πυρηνικής οικογένειας αλλά στην αναδιοργάνωσή της, στη συλλογική δράση και στη συνεργασία της κοινότητας¹⁹. Για τις γυναίκες αναφέρει πως είναι απαραίτητες στην ανατροφή των παιδιών, στους κλάδους της χειροτεχνίας, στην καλλιέργεια των κήπων και στη διαχείριση της δημόσιας κουζίνας, αλλά δεν θα πρέπει να απασχολούνται πάνω από 4-5 ώρες την ημέρα.

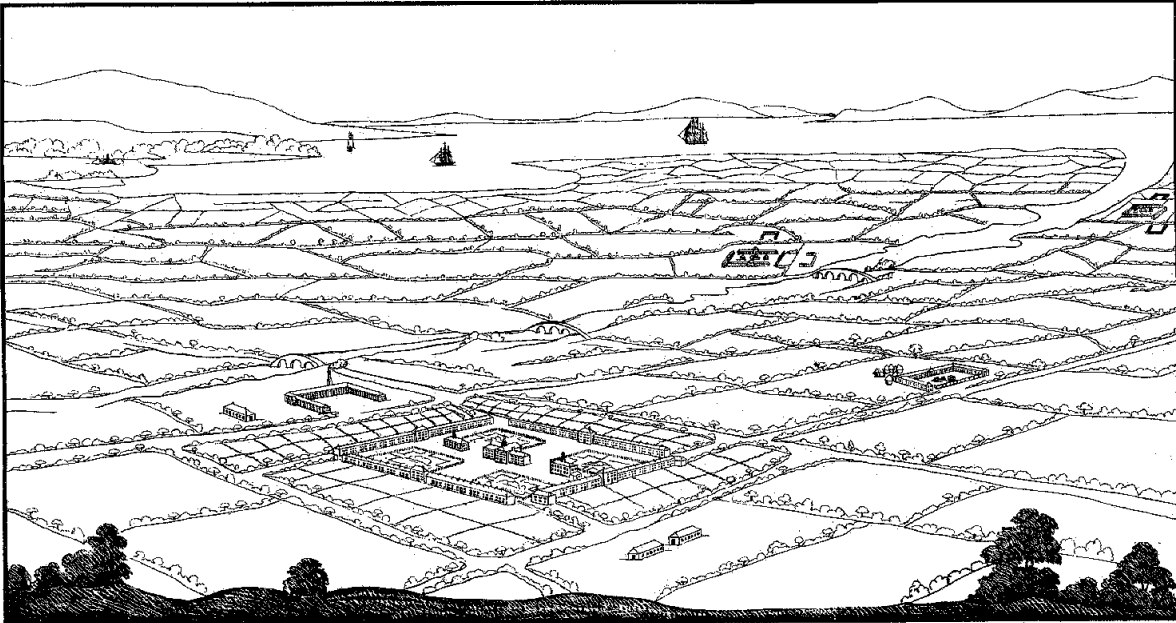
Ο Όουεν και οι προτάσεις του, που έγιναν ευρύτατα γνωστές μετά το Νιού Λάναρκ, προκάλεσε αρκετές αντιδράσεις αλλά βρήκε και αρκετούς υποστηρικτές στην Αγγλία και στην Αμερική²⁰. Στην προσπάθειά του να βρει χρηματοδότηση για να πραγματοποιήσει την ιδανική του πόλη/κοινότητα, υπέβαλε τις ιδέες του σε διάφορες προσωπικότητες της εποχής, χωρίς μεγάλη ανταπόκριση. Το 1825 αγοράζει από μια προτεσταντική αίρεση, στην Ινδιάννα των ΗΠΑ, μια έκταση 120,000 στρεμμάτων, όπου εγκαθίσταται μαζί με την

---

¹⁸ Η προτάσεις του Όουεν παρουσιάζονται πρώτη φορά το 1817 και η πιο ολοκληρωμένη εκδοχή τους το 1820.

¹⁹ Θα πρέπει εδώ να αναφέρουμε πως οι αλλαγές στην οργάνωση του νοικοκυριού και της γειτονιάς αποτέλεσε, ανάμεσα σε άλλα, κύριο αίτημα από τις υλιστρίες φεμινίστριες στην Αμερική, ένα κίνημα που εκδηλώνεται μετά το 1868 στην Αμερική και αναπτύσσουν παραπέρα τις ιδέες των ουτοπιστών σοσιαλιστών. Στην πρότασή τους «Σπίτια χωρίς κουζίνες», για παράδειγμα, απαιτούν τη συλλογική διαχείριση, σε κοινόχρηστους χώρους -όπως στο παραλληλόγραμμο Όουεν- των υπηρεσιών που συνδέονται με την κουζίνα και την ανατροφή των παιδιών, μια ιδέα που βρήκε απήχηση στο κίνημα των κηπουπόλεων (περισσότερα για τις υλιστρίες φεμινίστριες, βλ. Hayden 1981)

²⁰ Διάφοροι βιομήχανοι στην Αγγλία εφάρμοσαν αρκετές από τις μεταρρυθμίσεις του Νιού Λάναρκ στους εργατικούς οικισμούς των εργοστασίων τους. Ανάμεσά τους είναι και το Soltaire (1853), το Port Sunlight (1888), το Bourneville (1893), το New Earswick (1901). Η Κ. Καυκούλα αναφέρει στο βιβλίο της Η περιπέτεια των Κηπουπόλεων πως η φιλανθρωπική παράδοση αυτών των βιομηχάνων, ονομάστηκε «Σχολή Μπράντφορντ-Χάλιφαξ» και οι ρίζες της εντοπίζονται μέχρι και τη θρησκευτική παράδοση των Μοραβών (ιδεολογικές συγγένειες φιλίες και συμπεθεριά με τους βιομηχάνους).

4. Το σχέδιο της ιδεατής πόλης του Όουεν

οικογένειά του και άλλους 800 οπαδούς. Η «Νέα Αρμονία», όπως βαφτίστηκε το χωριό αυτό, σχεδιάστηκε σύμφωνα με τις αρχές του Όουεν και εφαρμόστηκαν αρκετές από τις ιδέες που είχε επεξεργαστεί. Ωστόσο, οι οικονομικές δυσκολίες και οι εσωτερικές συγκρούσεις που προέκυψαν ανάγκασαν τον Όουεν να πουλήσει την ιδιοκτησία του, το 1828 (Μπενέβολο, 1974). Ωστόσο, παρά την οικονομική ζημιά που υπέστη μετά τη Νέα Αρμονία, συνέχισε τη δράση του συμμετέχοντας στο συνδικαλιστικό κίνημα και οι ιδέες του άσκησαν μεγάλη επιρροή σε συνεργατικές και συνεταιριστικές οργανώσεις²¹. Το πείραμα της Νέας Αρμονίας επιχειρήθηκε με πολλές παραλλαγές στην Αμερική, όπου ιδρύθηκαν σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου}- αρχές 20^{ου} αι. αρκετές κοινότητες σουενιτών²² (Βαΐου, Χατζημιχάλης 2012, Hayden 1981)

---

²¹ Παραδειγματικά αναφέρουμε το συνεργατικό κίνημα National Equitable Labour Exchange, το 1832 στην Αμερική, όπου τα παραγόμενα προϊόντα έπρεπε να αγοράζονται και να πουλιούνται με νόμισμα που αντιστοιχούσε σε εργασία. Αρκετοί οπαδοί του Όουεν, συνέχισαν και εξέλιξαν τις ιδέες του - σε αυτές βασίστηκε πχ η σύσταση του Συνεταιρισμού των Δίκαιων Πρωτοπόρων της Ροτσντέλ, στο Μάντσεστερ (Rochdale Society of Equitable Pioneers - γνωστοί και ως οι «Εντιμοί (ή Δίκαιοι) Σκαπανείς της Ροχδάλης») που προμήθευε και διέθετε καταναλωτικά αγαθά με λογικές τιμές σε όλους, μοιράζοντας τα κέρδη στα μέλη του (Καυκούλα, 2007).

²² Όπως πχ είναι: η κοινότητα Franklin, 60χμ έξω από την Ν.Υόρκη, η πόλη Kendal στο Οχάιο, η κοινότητα Nashoba έξω από το Μέμφις του Τεννέσι η οποία ιδρύεται από την διορατική Francis Wright το 1825 (Πανουτσόπουλος, 2013)

Charles Fourier (1772-1835)

Ο Σαρλ Φουριέ, γόνος εμπόρου, ασχολήθηκε με την εμπορική δραστηριότητα παρά την μεγάλη αγάπη που έτρεφε για την αρχιτεκτονική. Η θεωρία του Φουριέ δημοσιεύεται πρώτη φορά 1808, αλλά η πιο ολοκληρωμένη της έκδοση ανατυπώνεται, το 1832, από εφημερίδα που εκδίδει ο ίδιος και που αρχικά είχε τίτλο «Το Φαλανστέρ ή Βιομηχανική Μεταρρύθμιση».

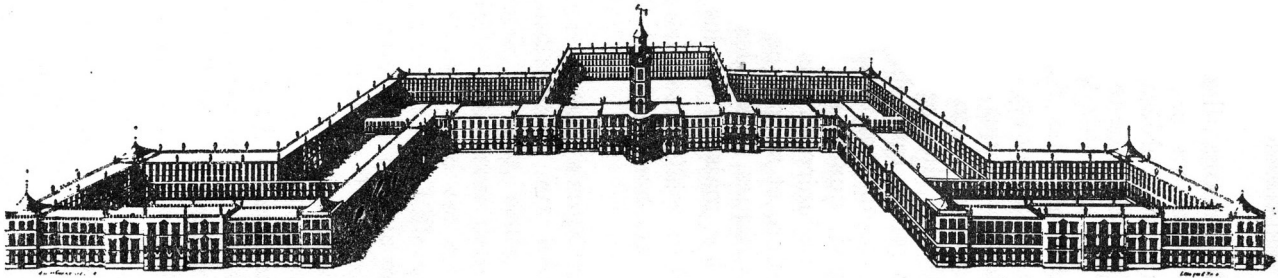
Ο Φουριέ θεωρεί πως μια κοινωνία βασισμένη στα ατομικά συμφέροντα και τις ταξικές και κοινωνικές διακρίσεις είναι ανήθικη και παράλογη, και για την επίτευξη της παγκόσμιας αρμονίας, χρειάζεται μια από κοινού προσπάθεια αναδιοργάνωσης της κοινωνίας που θα επιτρέπει την ικανοποίηση των επιθυμιών και των αναγκών του ατόμου, με τέτοιο τρόπο που να διασφαλίζεται ο σεβασμός στα δικαιώματα και στα προνόμια των υπολοίπων. Εξέχουσα σημασία στη σκέψη του Φουριέ έχει τόσο η αμοιβαία συνεργασία και αλληλεγγύη της κοινότητας, όσο και η ισότητα των φύλων σε όλες τις εκφάνσεις του δημόσιου και ιδιωτικού βίου. Ένθερμος υποστηρικτής της εκπαίδευσης για όλους (όπως ο Όουεν), ο Γάλλος φιλόσοφος δηλώνει απερίφραστα πως όλες και όλοι μπορούν να έχουν πρόσβαση σε επαγγέλματα, αξιώματα, και γενικά στις λειτουργίες της κοινωνίας, αρκεί οι φυσικές κλίσεις τους να μην παρεμποδίζονται από τη στιγμή που έρχονται στον κόσμο.

Σύμφωνα με τη θεωρία του, η παγκόσμια Αρμονία θα ερχόταν βαθμιαία σε επτά χρονικές περιόδους. Την περίοδο που διατυπώνει τη θεωρία του ο κόσμος βρίσκεται ανάμεσα στην πέμπτη (βαρβαρότητα) και την έκτη (πολιτισμός) και θα πρέπει να οργανωθεί στις πόλεις που περιγράφει για να μπορέσει να υποδεχθεί την επόμενη περίοδο, αυτή του γκαραντισμού, δηλαδή της Αρμονίας, όπου οι ιδεατές του κοινότητες θα είναι οργανωμένες σε ένα μόνο κτίριο, το οποίο ονομάζει Φαλανστήριο.

Ο Φουριέ φαντάζεται την πόλη της 6^{ης} περιόδου χωρισμένη σε τρεις ζώνες (κεντρική πόλη-κατοικία, προάστια - εργοστάσια, λεωφόρους - περιχώρα), καθεμία εκ των οποίων θα έχει διαφορετικές διαστάσεις και αναλογίες (όσο πιο έξω τόσο πιο μεγάλες οι κατασκευές) και θα περιβάλλονται από φύτευση, χωρίς όμως να περιορίζεται η θέα. Στο μοντέλο αυτό, επιβάλλεται οι κατοικίες να έχουν κήπους, απαγορεύονται οι τυφλοί τοίχοι, ενώ καθορίζονται οι αναλογίες πλάτους-μήκους-ύψους τόσο μεταξύ των κτιρίων όσο και των τελευταίων με τους δρόμους. Αξιοσημείωτη είναι η λεπτομέρεια που ο Φουριέ συλλαμβάνει και αναλύει τα μεγέθη²³ και τα χαρακτηριστικά των χωρικών ποιοτήτων, τα οποία θα παίξουν αποφασιστικό ρόλο τόσο στις αρχές των οικοδομικών/πολεοδομικών κανονισμών που ακολουθούν όσο και στην πολεοδομική πρακτική (Καρύδης 2008, Μπενέβολο, 1974).

Η πόλη αυτή θα αντικατασταθεί κατά την είσοδο της ανθρωπότητας στην έβδομη περίοδο με μια ενιαία αστική διάταξη, μια πόλη - κτήριο, το Φαλανστήριο, το οποίο θα κατοικείται από μια κοινότητα, τη φάλαγγα, αποτελούμενη από 1650 άτομα. Η φάλαγγα είναι οργανωμένη σε μικρότερες ομάδες, τις «ζειρές», για τις οποίες προβλέπονται ειδικοί

²³ Να σημειωθεί εδώ, πως, αν και δεν αναφέρονται στην παρούσα έρευνα, όλα τα μεγέθη και οι αναλογίες (πλάτος, ύψος, μήκος, αριθμός κατοίκων κοκ) καθορίζονται από το Φουριέ με φοβερή ακρίβεια τόσο για την πόλη της έκτης περιόδου όσο και για το Φαλανστέριο (περισσότερες πληροφορίες μπορεί να βρει κανείς στο βιβλίο του Μπενέβολο).

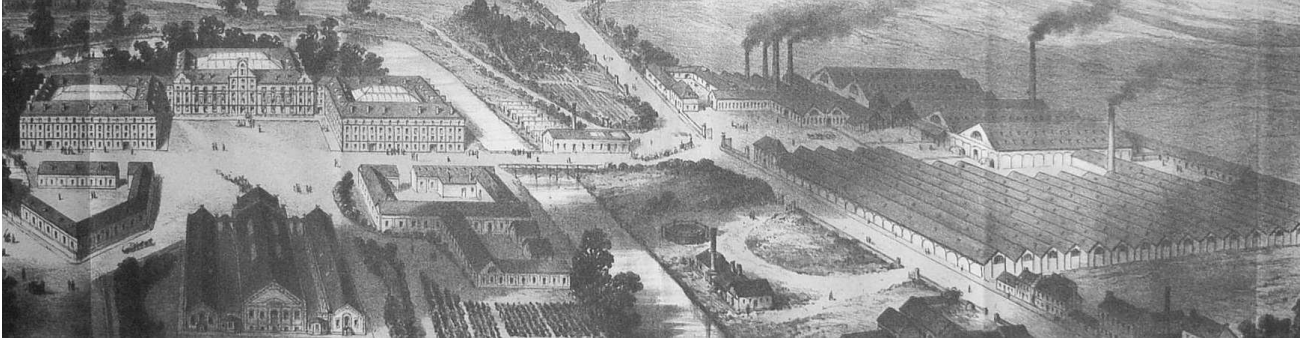
4. Προοπτική απεικόνιση του Φαλανστέριου του Φουριέ

χώροι συγκέντρωσης τα σειρεστήρια. Η οργάνωση του χώρου και των λειτουργιών εν συντομία είναι η εξής: το κεντρικό κτήριο για τις κοινόχρηστες λειτουργίες²⁴, τα εργαστήρια και οι οχλούσες χρήσεις σε μια πτέρυγα και οι χώροι διημέρευσης (κατοικίες, ξενώνες) στην άλλη. Όλο το συγκρότημα έχει τρεις ορόφους, στους οποίους η κατανομή των κατοικιών γίνεται ανάλογα την ηλικία (παιδιά, ηλικιωμένοι στο ισόγειο πχ) ενώ κάθε πτέρυγα σχηματίζει μεγάλες εσωτερικές αυλές. Όλο το συγκρότημα, σε όλους τους ορόφους, διατρέχεται από εσωτερικούς διάδρομους-γαλαρίες που προορίζονται για την κυκλοφορία πεζών και την πρόσβαση από τις κατοικίες σε όλους τους υπόλοιπους χώρους. Η διάταξη και η οργάνωση των χώρων στο Φαλανστήριο είναι τέτοια, ώστε να αυξάνει ταυτόχρονα την ιδιωτικότητα και τα πλεονεκτήματα της συλλογικής ζωής, όπως αναφέρει και ο ίδιος σε έντυπό του το 1844: «*Το απομονωμένο νοικοκυριό είναι σπατάλη στην οικονομία, δεν προσαρμόζεται στην ανθρώπινη ψυχή και δεν είναι σχέδιο του Θεού, άρα πρέπει να εκλείψει*» (Βαϊού, Χατζημιχάλης 2012, Hayden 1981)

Η οικονομική βάση λειτουργίας της Φάλαγγας είναι η αγροτική παραγωγή. Όσον αφορά την κοινωνική και οικονομική οργάνωση, ο Φουριέ βασίζει την κοινωνική συμβίωση στο Φαλανστήριο σε ένα είδος κοινωνικού συμβολαίου ομάδων με διαφορετική περιουσία («σειρές»), οι οποίες θα λειτουργούν συνεταιριστικά, μοιραζόμενες τα κέρδη με βάση την εργασία, το επενδεδυμένο κεφάλαιο και την ικανότητα (ταλέντο) της κάθε ομάδας. Οι ανάγκες των φτωχών, αν υπήρχαν, εξασφαλίζονται μέσω παρακράτησης μικρού ποσού από τα έσοδα κάθε ομάδας. Κάθε Φαλανστήριο αποτελεί μια αυτοδιοικούμενη κοινότητα, η οποία συναλλάσσεται με τις άλλες μονάδες ίδιου τύπου, χωρίς μεσάζοντες (Καρύδης, 2008).

Οι ιδέες του Φουριέ, δεν πέρασαν απαρατήρητες, αντιθέτως βρήκαν πολλούς οπαδούς. Οι περισσότερες απόπειρες εφαρμογής του Φαλανστέριου εντοπίζονται στις ΗΠΑ, όπου φτιάχτηκαν 41 κοινότητες-φάλαγγες, χωρίς, όμως, ιδιαίτερη επιτυχία. Η πιο πετυχημένη εκδοχή του Φαλανστέριου είναι η πρωτοβουλία του βιομήχανου Jean Baptiste Godin, ο οποίος αποφασίζει να εφαρμόσει στην πράξη τις ιδέες του Φουριέ στο εργοστάσιο επεξεργασίας σιδήρου που είχε στο Γκυζ (Guisse) της Γαλλίας. Εκεί, το 1870, κατασκευάζει σε μικρότερη κλίμακα ένα ενιαίο κτήριο με τρεις πτέρυγες, σύμφωνα με τις υποδείξεις του Φουριέ, το οποίο ονομάζει Φαμιλιστέριο. Το 1880, ο Γκοντέν δημιουργεί ένα συνεταιρισμό για του εργάτες του και αφήνει σε αυτούς τη διαχείριση του εργοστασίου και

²⁴ Στις δημόσιες λειτουργίες περιλαμβάνονται σχολεία, τραπεζαρία, κουζίνες, συμβούλια, βιβλιοθήκη, χρηματιστήριο, ναός, ταχυδρομικά περιστήρια!, τηλέγραφος, αστεροσκοπείο, χειμωνιάτικος κήπος, αυλή επιδείξεων κ.α.

5. Προοπτική απεικόνιση του Φαμιλιστέριο του Γκοντίν (στη Guise)

του Φαμιλιστέριο, το οποίο παρέμεινε σε λειτουργία μέχρι το 1939. Οι βασικές διαφορές του Φαμιλιστέριο του Γκοντέν, με το μοντέλο του Φουριέ, αφορούν αφενός στο γεγονός ότι το πρώτο βασίστηκε στη βιομηχανική, όχι στην αγροτική παραγωγή, και αφετέρου ότι δεν εφαρμόστηκαν τα συλλογικά πρότυπα διαχείρισης του νοικοκυριού (κοινές κουζίνες, κλίνες παιδιών) αλλά διατηρήθηκε η αυτονομία τους, όπως ήταν πριν την κατασκευή του (Καρύδης, 2008). Ωστόσο, τα κέρδη της κοινότητας κατανέμονταν σε τέσσερα μέρη: την αμοιβή της εργασίας, τον τόκο του κεφαλαίου, τα δικαιώματα ευρεσιτεχνίας των εφευρετών και τους αναγκαίους πόρους για κοινωνική ασφάλιση (Βαΐου, Χατζημιχάλης 2012).

6. Αεροφωτογραφία του Φαμιλιστέριο του Γκοντίν το 2010

Οι ουτοπίες των «άλλων»

Στον αντίποδα των προτάσεων των ουτοπιστών σοσιαλιστών εμφανίζονται, περίπου την ίδια περίοδο, τα «άλλα» ιδανικά ουτοπικά μοντέλα πόλεων, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζουν η «Βικτώρια» του Τζέιμς Μπάκιγχαμ (1786-1855) και η «Υγεία»²⁵ του Μπέντζαμιν Ρίτσαρντσον (1828- 1896). Κοινό χαρακτηριστικό και των δύο αυτών προτάσεων αποτελεί η αποκατάσταση της υγιεινής και της τάξης στην πόλη, απαραίτητο συστατικό της οποίας αποτελεί η εξασφάλιση αερισμού, φωτισμού και νερού. Στο σχήμα χωρικής οργάνωσης που προτείνουν, καθορίζονται και εδώ, όπως και στους σοσιαλιστές, με ακρίβεια τα γεωμετρικά χαρακτηριστικά, τα μεγέθη (πληθυσμού, κατοικιών, έκτασης πόλης, κλπ), οι διαστάσεις (δρόμων, αποστάσεις κλπ) και οι λειτουργίες της πόλης. Ωστόσο, η θεμελιώδης διαφορά τους με τις προτάσεις των Όουεν και Φουριέ, έγκειται στο γεγονός πως τα παραπάνω δεν συναρτώνται με την αναδιάρθρωση της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης της πόλης. Αντιθέτως, το πολιτικό τους περιεχόμενο εκκινεί από στην υπάρχουσα τάξη πραγμάτων, την οποία μάλιστα ενισχύουν μέσα από την ορθολογική και συμμετρική συγκρότηση του χώρου.

Το 1849, ο Μπάκιγχαμ δημοσιεύει την «Ουτοπία» στο οποίο αναφέρει: «Οι αντικειμενικοί στόχοι της Βικτώρια είναι να συνενώσουν στο μέγιστο βαθμό την τάξη τη συμμετρία και την υγιεινή στο χώρο με τον καθαρό αέρα και το άφθονο φως, το καλύτερο σύστημα υπονόμων, την άνεση και τη βολή για όλες τις τάξεις». Η «Βικτώρια» τοποθετείται μέσα σε ένα αυστηρό τετράγωνο (1 μίλι η πλευρά) με επτά ομόκεντρες ομάδες κτιρίων οι οποίες, ξεκινώντας από το κέντρο προς τα έξω, αντιστοιχούν στις εξής λειτουργίες: 1) τα σπίτια των πιο πλουσίων, των μελών της κυβέρνησης και τα δημόσια κτίρια, 2) δημόσιοι υπαίθριοι χώροι αναψυχής, 3) οι κατοικίες των εργατών με ελεύθερο επάγγελμα, 4) τα καταστήματα, 5) οι κατοικίες των «εποπτών» και των «υπεύθυνων για την προμήθεια και κατανομή όλων των ειδών που απαιτούν οι ανάγκες της πόλης», 6) τα εργαστήρια και 7) οι εργατικές κατοικίες. Ανάμεσα στις ομάδες αυτές παρεμβάλλονται ζώνες πρασίνου ενώ οι βιομηχανίες και οι ανθυγιεινές υπηρεσίες απομακρύνονται σε λογική απόσταση από την πόλη²⁶. Σε αντίθεση με τον Όουεν και τον Φουριέ, διακρίνουμε μια ξεκάθαρα ρεφορμιστική τάση στο παραπάνω μοντέλο όπου κυριαρχείται από αυστηρή διάκριση των λειτουργιών και την οργάνωση του χώρου με ταξικούς όρους.

Στον κατάλογο των ιδεών που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην κοινωνικοχωρική οργάνωση των βιομηχανικών οικισμών, έχει ενδιαφέρον να συμπεριλάβει κανείς την «ιδανική» εικόνα της «μοντέρνας» βιομηχανικής κοινότητας, όπως παρουσιάζεται από συγκεκριμένα μυθιστορήματα της εποχής, όπως το «Κόνιγκσπμυ» (1844) «Σύμπιλ/Τα δύο Έθνη» (1845) του Μπέντζαμιν Ντισραέλι. Τοποθετημένα σε ένα ειδυλλιακό φυσικό τοπίο τα πρότυπα βιομηχανικά χωριά που περιγράφει κυριαρχούνται από κοινωνική ισορροπία, συνοχή και αρμονική ζωή. Τόσο οι κατοικίες όσο και οι δημόσιες λειτουργίες (εκκλησία, σχολείο, βιβλιοθήκη κ.α.) ξεχωρίζουν για τη γραφικότητά τους και συνυπάρχουν τέλεια με το τοπίο και το εργοστάσιο. Πρωταγωνιστής αυτής της ενότητας, είναι η φιλανθρωπία

²⁵ Ολόκληρη η πρόταση του Ρίτσαρντσον στο: <http://www.gutenberg.org/files/12036/12036-h/12036-h.htm>

²⁶ Ολόκληρη η πρόταση του Μπάκιγχαμ στο: <http://urbanplanning.library.cornell.edu/DOCS/buckham.htm>

4 ΎΣΤΕΡΟΣ 19ΟΣ ΑΙΩΝΑΣ

Το απόθεμα χωρικών και κοινωνικών «επιλύσεων» που διαμορφώνονται από τις ουτοπικές προτάσεις για την πόλη επηρεάζει την πολεοδομική πρακτική του ύστερου 19^{ου} αιώνα²⁸ είτε αυτή πραγματοποιείται από το ιδιωτικό κεφάλαιο είτε από το δημόσιο. Η ορθολογική διαχείριση του χώρου και των επιμέρους λειτουργιών του, η «αποκατάσταση» της εργατικής τάξης με βελτιωμένες κατασκευές κατοικίας και περιβάλλοντα χώρου, η έμφαση στις κοινόχρηστες εξυπηρετήσεις, ο καθορισμός και η οργάνωση των λειτουργιών σε συνάρτηση με το (αριθμητικό) μέγεθος της κοινότητας, η ιδέα για μια πράσινη ζώνη που περιβάλλει τις οικιστικές συγκεντρώσεις, η οργάνωση του χώρου βάσει ομοιογενών κοινωνικών ομάδων συνιστούν, μεταξύ άλλων, τη μεγάλη λίστα των ιδεών/αρχών συγκρότησης του χώρου της πόλης που εντοπίζονται στις προτάσεις των ουτοπιστών.

Οι μεταρρυθμίσεις, οι μεγάλης κλίμακας πολεοδομικές επεμβάσεις²⁹ και οι νέοι «πρότυποι» βιομηχανικοί οικισμοί που εμφανίζονται στις ευρωπαϊκές πόλεις στον ύστερο 19^ο αιώνα, οργανώνονται γύρω από τις παραπάνω αρχές, δίχως αυτό να σημαίνει ότι περιορίζονται μόνο σε αυτές. Ωστόσο, η πολεοδομική πρακτική ήταν, και πάντα θα είναι, άμεσα συνυφασμένη με τις πολιτικές και ιδεολογικές αντιλήψεις αυτών που την εφαρμόζουν. Οι μεταβολές που συμβαίνουν στη βιομηχανική πόλη αυτή την περίοδο βρίσκονται κάτω από την αποφασιστική επιρροή του ευρωπαϊκού νεοσυντηρητισμού, ο οποίος, σε συνδυασμό με το «ανθρωπιστικό» πνεύμα που καλλιεργείται με αφορμή τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης της εργατικής τάξης και τα «δεινά» των φτωχών, παίρνει τη μορφή πατερναλιστικού ρεφορμισμού. Τα γεωμετρικά χαρακτηριστικά οργάνωσης του χώρου και οι απόπειρες αντικατάστασης των παλαιών κοινωνικοχωρικών σχημάτων από νέα, χρησιμοποιήθηκαν, μεταξύ άλλων, και ως μέσο για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης, της πολιτικής σταθερότητας και των συμφερόντων της άρχουσας τάξης.

«ΠΡΟΤΥΠΟΙ» ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Το σύνολο των ιδεών και της κοινωνικοπολιτικής συγκυρίας που αναπτύχθηκε παραπάνω, αποτυπώνεται σε μεγάλο βαθμό στους «πρότυπους» βιομηχανικούς οικισμούς, για τους οποίους η Κ. Καουκούλα αναφέρει στο βιβλίο της «Η Περιπέτεια των Κηπουπόλεων» *«αυτό το περίεργο μείγμα μεταρρυθμιστικών ιδεών, πατερναλισμού και εκκεντρικής φιλανθρωπίας, φιλοδοξούσε να προσφέρει στους εργαζόμενους, όχι απλώς μια στέγη αλλά ένα χώρο για ατομική τελείωση και συλλογική επαφή».*

Οιαστικές εγκαταστάσεις διαμορφώνονται βάσει των ελάχιστων προαπαιτούμενων για την ικανοποιητική υποδοχή μιας ανθρώπινης κοινότητας. Επομένως, οι νέοι οικισμοί

²⁸ Φυσικά δεν είναι μόνο οι ιδέες των ουτοπιστών που διαμορφώνουν τη χωρική και κοινωνική οργάνωση της πόλης. Υπάρχει (πολύ πριν την εμφάνισή τους) πλήθος ιδεών και χωροκοινωνικών πειραματισμών στις οποίες μπορούμε επίσης να εντοπίσουμε κοινά χαρακτηριστικά συγκρότησης του χώρου της πόλης.

²⁹ αναφερόμαστε εδώ στις κρατικές παρεμβάσεις στα μεγάλα αστικά κέντρα, όπως προαναφέραμε σε προηγούμενο κεφάλαιο (Οσμάν, οι εργατικές κατοικίες του Ναπολέοντα κλπ)

εξοπλίζονται (λιγότερο ή περισσότερο) με εκκλησία, νοσοκομείο, σχολείο, χώρους αθλητισμού και πρασίνου, αίθουσες ψυχαγωγίας, βιβλιοθήκη κ.α. Από την άλλη, τόσο τα κοινοτικά/δημόσια κτίρια όσο και οι εργατικές κατοικίες, αν και κατασκευάζονται με περιορισμένα οικονομικά μέσα, είναι σαφώς καλύτερης ποιότητας και χωροθετούνται με τέτοιο τρόπο, ώστε να υπάρχει επαρκής αερισμός και φωτισμός και να εξασφαλίζεται η υγιεινή. Η ενότητα του οικισμού κατοχυρώνεται όχι μόνο από την (ορθολογική) πολεοδομική οργάνωση της πόλης αλλά και μέσα από ένα κοινό αρχιτεκτονικό στυλ, το οποίο επεξεργάζεται ο υπεύθυνος αρχιτέκτονας-πολεοδόμος.

Η προσπάθεια ανοικοδόμησης μιας υποδειγματικής κοινότητας σε ου τόπο εμφανίζεται σε πραγματικό έδαφος στους «πρότυπους» οικισμούς, οι οποίοι πράγματι συγκροτούν, για τα δεδομένα της εποχής, ένα ιδανικό, πλήρως εξοπλισμένο, αστικό περιβάλλον όπου εξασφαλίζεται η «ευημερία» των εργατικών στρωμάτων. Ωστόσο, στην προκειμένη περίπτωση, η οικοδόμηση μιας ιδανικής κοινωνίας δεν αποσκοπεί στην ευρύτερη κοινωνική αλλαγή και χειραφέτηση, αλλά εξυπηρετεί την απρόσκοπτη λειτουργία της παραγωγικής διαδικασίας, εξασφαλίζοντας την ομαλή και υγιή αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης. Αυτό ενισχύεται από το γεγονός πως αυτές οι κοινότητες δεν προκύπτουν από μια συλλογική απόφαση, αλλά από την ιδιωτική πρωτοβουλία - του «φωτισμένου» βιομήχανου - η εξουσία του οποίου αφενός καθορίζει τα πρότυπα χωρικής και κοινωνικής οργάνωσης, αφετέρου φροντίζει για την διασφάλιση της ασφάλειας, της τάξης και της κοινωνικής «ισορροπίας».

«Η βιομηχανική πόλη Le Creusot στη Γαλλία, είναι στο τέλος του 19ου αιώνα μια από τις καλύτερα εξοπλισμένες πόλεις: εκτός από σχολεία, εκκλησία, νοσοκομείο διαθέτει πάρκο, αίθουσες για γιορτές και κήπους. Παρόλα αυτά στις απεργιακές κινητοποιήσεις του 1899 και του 1900, περίπου 2500 κάτοικοι εκδιώχθηκαν από την πόλη»³⁰.

Η ύπαρξη, η λειτουργία και η οργάνωση των βιομηχανικών οικισμών συνδέεται άρρηκτα με τη μονάδα παραγωγής, το εργοστάσιο - «μηχανή», αναπόσπαστο κομμάτι του οποίου αποτελεί το σύνολο της βιομηχανικής κοινότητας. Απαραίτητη προϋπόθεση ένταξης και παραμονής στον οικισμό αποτελεί η συμμετοχή στην παραγωγική διαδικασία, γεγονός που αυτόματα δημιουργεί μια σχέση εκμετάλλευσης και εξάρτησης του εργαζόμενου από τον εργοδότη. Η εξασφάλιση στέγης καθορίζεται από τη σχέση «εργάζομαι άρα κατοικώ». Τη συνθήκη αυτή επιβεβαιώνει το ιδιαίτερο ιδιοκτησιακό καθεστώς που επικρατεί στην πλειοψηφία των εταιρικών οικισμών, το γεγονός δηλαδή, ότι το σύνολο του κτισμένου και άκτιστου περιβάλλοντος (κατοικίες, δημόσιοι χώροι και κτίρια) ανήκει στον βιομήχανο-ιδιοκτήτη.

Η ιεραρχία που υπάρχει στο χώρο εργασίας αποτυπώνεται και στον αστικό χώρο, μέσω της κατοικίας, το μέγεθος και η τοποθεσία της οποίας αντικατοπτρίζει τη θέση του εργαζόμενου στο εργοστάσιο³¹. Η καταξίωση διαμέσου της εργασίας αποκτά τη σημασία

³⁰ στο Β. Πετρίδου «Βιομήχανοι και αρχιτέκτονες = οικισμοί εργατών στην Ευρώπη», 2012, σελ 9

³¹ Στα Άσπρα Σπίτια Βοιωτίας, ο βιομήχανος, ο διευθυντής και τα ανώτερα στελέχη της εταιρείας κατοικούν στις "βίλλες" του οικισμού, οι οποίες αφενός είναι περιφραγμένες και «απομονωμένες» σε μια έκταση που δεν είναι προσβάσιμη από τους υπόλοιπους κατοίκους και αφετέρου είναι σχεδόν 10 φορές μεγαλύτερες από οποιαδήποτε άλλη κατοικία στον οικισμό.

9. ομάδες μονοκατοικιών για 2, 4 ή 6 οικογένειες στο New Earswick (αριστερά) και τα Άσπρα Σπίτια (δεξιά)

της στα χαρακτηριστικά της κατοικίας και πολλές φορές, η απόκτηση καλύτερης κατοικίας γίνεται το έπαθλο για την αύξηση της παραγωγικής δύναμης των εργατών (Πετρίδου, 2012, Crawford, 1996).

Ο σχεδιασμός των εργατικών κατοικιών αντανakλά την ιδεολογία και τις αντιλήψεις που αφορούν στα ιδανικά σχήματα κοινωνικής δομής και οργάνωσης. Η τυπολογία του μεγάλου ενιαίου κτιρίου συλλογικής κατοίκησης (Φαμιλιμιστέριο του Γκοντίν) αντιπαραβάλλεται στην οργάνωση του οικισμού σε μονοκατοικίες ή σύνολα κατοικιών για 2, 4 ή 6 οικογένειες με άμεση πρόσβαση σε μικρούς κήπους (New Earswick Αγγλία, Άσπρα Σπίτια Βοιωτίας). Στη Διεθνή Έκθεση του 1867, που παρουσιάζονται όλες οι τυπολογίες, τονίζονται τα θετικά στοιχεία που περιέχει η επιλογή των μικρών διακριτών μονάδων κατοικίας. Ωστόσο, πέραν των πλεονεκτημάτων που η επικράτηση της δεύτερης τυπολογίας μπορεί να περιλαμβάνει³², δεν θα ήταν υπερβολή να ισχυριστούμε πως διαμέσου της μονοκατοικίας ενισχύεται η οικογένεια, η ιδιοκτησία, η ατομικότητα και οι δεσμοί μ' ένα μικρό τμήμα γης. Σύμφωνα με την Πετρίδου (2012: 8) στο σχεδιασμό του περιβάλλοντα χώρου των κατοικιών αλλά και στο σύνολο του οικισμού δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στον έλεγχο των κινήσεων και των συναναστροφών των κατοίκων, ούτως ώστε να αποφεύγονται και να εμποδίζονται συχνές επικοινωνίες και ανεπιθύμητες πολιτικές και κοινωνικές προσμίξεις.

Ο καθοριστικός ρόλος που έχουν οι βιομήχανοι στους εν λόγω οικισμούς δεν αφορά μόνο στην οργάνωση και στο σχεδιασμό του χώρου -τα οποία, άλλωστε, παρουσιάζουν έντονες διαφοροποιήσεις από οικισμό σε οικισμό- αλλά και στην καθημερινότητα των κατοίκων. Η βελτίωση του υλικού και πνευματικού επιπέδου ζωής των εργαζομένων συμβαδίζει με επιβολή ηθικών κωδικών συμπεριφοράς (τρόποι σεξουαλικής συμπεριφοράς, ανάπτυξη ιδιωτικότητας, κανόνες ηθικής). Οι πρακτικές «ηθικού ελέγχου» που αναπτύσσονται αφορούν, μεταξύ άλλων, στην επίπληξη για «ανάρμοστη» συμπεριφορά. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι η κατανάλωση αλκοόλ και οι παμπ ήταν απαγορευμένα σε πάρα πολλούς οικισμούς, ανάμεσά τους και στο Νιού Λάναρκ του Όουεν. Επίσης, στον «πρότυπο» οικισμό Μπόρνβιλ της σοκολατοποιίας Cadbury (1900) στο Μπέρμιγχαμ της Αγγλίας, όταν μια οικογένεια παραμελούσε τον κήπο της, έπαιρνε

³² Η εξασφάλιση επαρκούς αερισμού και φωτός, όπως και η μείωση της πυκνότητας δόμησης είναι ένα μετρήσιμο θετικό αποτέλεσμα.

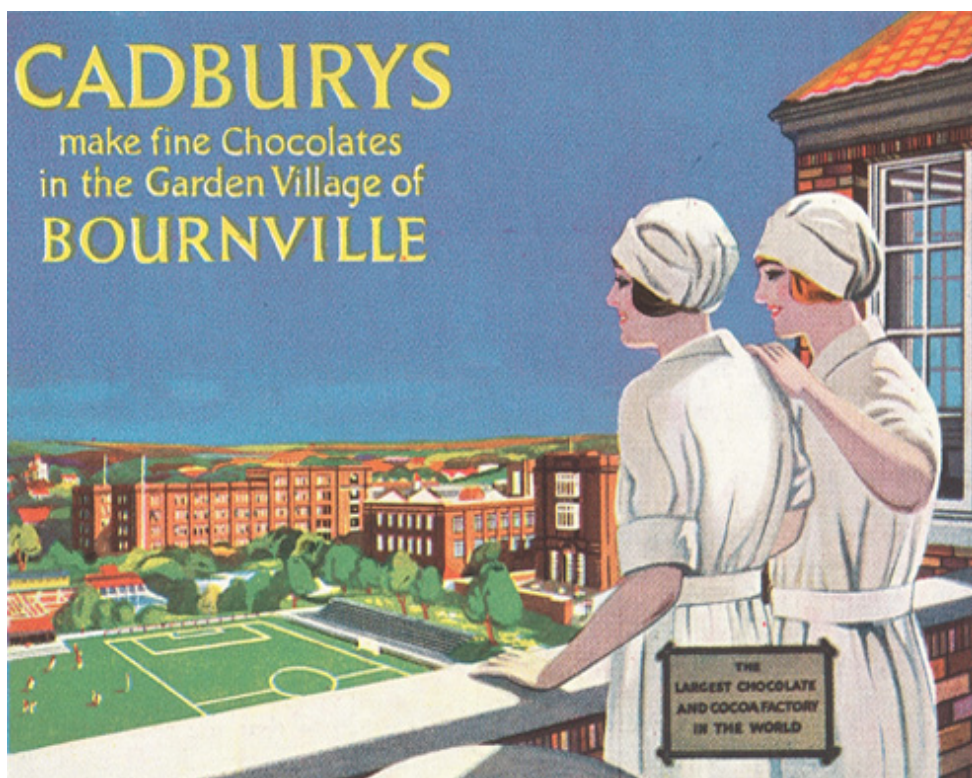
10. ο οικισμός Μπρόρνβιλ (Cadbury)αριστερά και ο οικισμός Soltaire δεξιά

ένα γράμμα επίπληξης από την Εταιρεία. Στον οικισμό Soltaire (εργοστάσιο υφασμάτων) στο Μπράντφορντ, ο Τίτο Σωλτ δεν ήθελε τα ρούχα της μπουγάδας να στεγνώνουν στις αυλές, έστω και αν αυτές ήταν στο εσωτερικό των οικοδομικών τετραγώνων. Υπήρχαν ειδικοί επόπτες του εργοστασίου που επιτηρούσαν πάντα τον οικισμό, οι οποίοι αν έβλεπαν ρούχα να στεγνώνουν στην πίσω αυλή τα έσκιζαν (Καουκούλα, 2007: 51). Ωστόσο, το θέμα εδώ δεν είναι οι περιορισμοί ή οι απαγορεύσεις καθεαυτές, όσο οι μηχανισμοί που χρησιμοποιούνται για τον έλεγχο των συλλογικών κοινωνικών διαδικασιών και τη διαμόρφωση ταυτοτήτων και συνειδήσεων. Ο πατερναλισμός που είχαν υιοθετήσει οι βιομήχανοι, εμφανίζει διαφορετικές αποχρώσεις σε διαφορετικούς οικισμούς, αλλά σε κάθε περίπτωση δημιουργεί ένα ασφυκτικό κλίμα στην καθημερινότητα των κατοίκων, η οποία, υπό την επιτήρηση των εργοδοτών, υπαγορεύεται και κατευθύνεται από την ιδιωτική «φύση» τόσο του δημοσίου όσο και του «ιδιωτικού» χώρου (κατοικίας). «Πρόκειται για χώρους με πρωτόκολλα χρήσης που επιβάλλουν οι ιδιοκτήτες τους προς το συμφέρον τους. Το δημόσιο εδώ παύει να είναι το πεδίο της συνύπαρξης, της διαπραγματεύσεως ή του ανταγωνισμού και μετατρέπεται σε πεδίο εκδήλωσης μιας αναγνωρίσιμης και πιστοποιήσιμης συλλογικής ταυτότητας» (Σταυρίδης)

Η «φιλανθρωπία» και το κοινωνικό πρόσωπο των εργοδοτών (ανεξάρτητα από τις καταβολές του) αδιαμφισβήτητα είχε πολλά θετικά αποτελέσματα τόσο στο περιβάλλον κατοικίας όσο και στις συνθήκες εργασίας των εργαζόμενων. Παράλληλα, λειτούργησε ως αντίβαρο των μεγάλων κοινωνικών προβλημάτων, διασφαλίζοντας όχι μόνο την υγεία, την αποδοτικότητα και την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης αλλά και την επιθυμητή κοινωνική σταθερότητα. Επομένως, οι προσπάθειες κατασκευής μιας «πρότυπης» βιομηχανικής κοινότητας, ανεξάρτητα από τα αρχικά κίνητρα ή τις καλές προθέσεις που μπορεί να είχαν οι δημιουργοί της, δεν μπορεί να εξεταστεί έξω από το πλαίσιο που διαμορφώνεται από τις σχέσεις παραγωγής που αναπτύσσονται σε αυτό το μονολειτουργικό μοντέλο πόλης. Άλλωστε, όπως αναφέρει η Πετρίδου στο κείμενό της (2012: 11) «η κατασκευή μιας υποδειγματικής κοινότητας στους βιομηχανικούς οικισμούς αντανάκλα την κατασκευή ανθρώπινων ομάδων που απέκτησαν μια νέα νοοτροπία ζωής, η οποία είχε σχηματιστεί βάσει των απαιτήσεων της ορθής εργατικής συμπεριφοράς, τα αποτελέσματα της οποίας κρίνονται σε δύο επίπεδα: της παραγωγικής αποδοτικότητας και της κοινωνικής υπακοής».

Οφείλουμε, λοιπόν, να επισημάνουμε πως οι κοινωνικές δομές και σχέσεις που διαμορφώνονται στους βιομηχανικούς οικισμούς καθορίζονται καταρχήν από την

παραγωγική διαδικασία που είναι και η ουσία της ίδιας της ύπαρξής τους. Ως εκ τούτου, η ιστορική εμπειρία από τα μέσα του 19ου αιώνα ως σήμερα αποδεικνύει πως δεν αρκεί μια χωρική επίλυση ή/και αναβάθμιση του αστικού και οικιστικού περιβάλλοντος έτσι ώστε πραγματοποιηθεί το «όραμα» για την κατασκευή μιας «ιδανικής» πόλης/κοινωνίας - αν υπήρχε, υπάρχει ή μπορεί να υπάρξει κάτι τέτοιο - όπως συμερίζονταν οι προαναφερθέντες φιλόσοφοι. Ο σχεδιασμός και η οργάνωση του χώρου, ενώ εμφανίζονται ως λύση στην επίτευξη αυτού του στόχου στους εν λόγω οικισμούς, στην πραγματικότητα επικαθορίζονται από ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων που διέπουν τη φύση του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού στο σύνολό του και δεν μπορούν παρά να εκλαμβάνονται μονάχα ως ένα επιπλέον εργαλείο διαμόρφωσης αυτού του κοινωνικού οράματος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσσες:

- Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ. (2012), *Ο χώρος στην Αριστερή σκέψη*, Αθήνα: Νήσος
- Berstein, S., Milza, P. (1997), *Ιστορία της Ευρώπης, Διάσπαση και Ανοικοδόμηση της Ευρώπης, 1919 έως σήμερα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια
- Benevolo, L., Λαζαρίδης, Π. (1974), *Βιομηχανική επανάσταση, Βιομηχανική πόλη, Νέα Σύνορα*
- Benevolo, L. (1997), *Η πόλη στην Ευρώπη*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα
- Γαγανάκης, Κ. (1999), *Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης*, Πάτρα, ΕΑΠ
- Δεσποτόπουλος, Ι. (1997), *Η ιδεολογική δομή των πόλεων*, Αθήνα: εκδόσεις Ε.Μ.Π.
- Ένγκελς, Φ. (1985), *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, Αθήνα: Μπαϋρον
- Ένγκελς, Φ. (1887), *Για το ζήτημα της κατοικίας*, Αθήνα: Κλασσικά Κείμενα
- Ένγκελς, Φ. (2006), *Ουτοπικός και επιστημονικός σοσιαλισμός*, Αθήνα: Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο
- Harvey D. (1995β), *Εργασία, Κεφάλαιο και ταξικός αγώνας γύρω από το χτισμένο περιβάλλον στις κοινωνίες του ανεπτυγμένου καπιταλισμού*, στο Δ. Γεωργουλής (επιμ.), *Κείμενα στη θεωρία και στην εφαρμογή του Πολεοδομικού και Χωροταξικού σχεδιασμού* Αθήνα: Παπαζήσης, σελ. 157-186
- Marx K. – Engels Fr. (1846), *Μορφές ιδιοκτησίας, καταμερισμός της εργασίας και πόλη*, στο Καυκάλας Γ. – Γιαουτζί Μ. (1977), *Η πόλη στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα*, Αθήνα: Οδυσσέας, σελ. 44-62
- Rinot, J. L. (1991), *Ο κόσμος των πόλεων τον 19ο αιώνα*, Αθήνα Πλέθρον
- Καρύδης, Δ. (2008), *Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας*, Αθήνα: Παπασωτηρίου
- Καυκάλας Γ., Γιαουτζί Μ. (1977), *Η πόλη στο κεφαλαιοκρατικό σύστημα*, Αθήνα: Οδυσσέας, σελ. 44-62
- Καυκούλα, Κ. (2007), *Η περιπέτεια των Κηπουπόλεων*, Θεσσαλονίκη: University studio press
- Λαζαρίδης, Π. (1977), *Η οργάνωση του χώρου στη βιομηχανική πόλη*, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ
- Πανουτσόπουλος, Α. (2013), *Οι σοσιαλιστικές ιδέες του Ρόμπερτ Όουεν και των Οπαδών του*, φοιτητική εργασία Φιλοσοφικής σχολής ΕΚΠΑ
- Παπαθανασίου, Μ. (2008), *Παιδική εργασία στην Ευρώπη*, στο Μ. Δρίτσα (επιμ.) *Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία της Ευρώπης – Θέματα Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ευρώπης*, Πάτρα, Ε.Α.Π., 2008,
- Πατρίκιος, Γ. (2012), *Οι εκλεκτικές συγγένειες του κυρίου Φρ. Ένγκελς με τους «ουτοπιστές σοσιαλιστές»*, στο Βαΐου, Ντ., Χατζημιχάλης, Κ., *Ο χώρος στην Αριστερή σκέψη*, Αθήνα: Νήσος, σελ. 247-254
- Πετρίδου, Β. (2012), *Βιομήχανοι και αρχιτέκτονες = οικισμοί εργατών στην Ευρώπη*, στο Πετρίδου, Πάγκαλος, Κυρκίτσου (επιμ), *Εργάζομαι άρα κατοικώ, η περίπτωση του συγκροτήματος κατοικιών των μεταλλείων Μπάρλου στο Δίστομο Βοιωτίας*, Πανεπιστήμιο Πατρών
- Σταυρίδης, Σ. (2005) *Σύγχρονες μητροπόλεις και κατάσταση έκτακτης ανάγκης*

Ξενόγλωσση

Crawford, M. (1995), *Building the Workingman's Paradise: The Design of American Company Towns*, Great Britain: Bath Press

de Gier, E. (2014), *Avant-garde welfare capitalism: Corporate welfare work and enlightened capitalism in Great Britain, the US, Germany and France (1880-1930)*, Paper presented at the international conference "Social boundaries of work.Changes in the sphere of work in the 21st century capitalism", Wrocław University, Poland.

Duff, B. (2004), *Class and Gender Roles in the Company Towns of Millinocket and East Millinocket, Maine, and Benham and Lynch, Kentucky, 1901-2004: A Comparative History*. Electronic Theses and Dissertations. Paper 183

Frampton K. (1994), *Modern Architecture, a critical history*, London and New York: Thames and Hudson

Garner, J. (1987), *Architecture and Philanthropy in a Model Company Town*, Places Volume 5, no2

Garner, J. (1984), *The Model Company Town: Urban Design through Private Enterprise in Nineteenth-Century New England*, Amherst, MA: University of Massachusetts Press

Hayden, D. (1981), *The Grand Domestic Revolution*, Cambridge Mass: The MIT Press

